

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1780—1800 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԴՈՒԹՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մայր Աթոռի միաբան Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը, աշակերտն ու գործակիցը Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու (1763—1780), հայ ազատագրական շարժման ամենակարկառուն և վաստակաշատ գործիչներից մեկն է համոխսանում 1780—1800 թվականներին:

Նա հետևողականորեն շարունակում է Սիմեոն Երևանցու հայրենասիրական, քաղաքական գործունեությունը, մանավանդ դեպի Ռուսաստան կողմնորոշման ուղղությամբ:

«XVIII դարի 70—80-ական թվականները հայ-ռուսական հարաբերությունների և մեր ազգային-ազատագրական մտքի բուռն վերելքի տարիներ էին» ըստ մասնագետների:

«Մենք խանական բարբարոսությունների տակ ճնշված ստրուկներ էինք: Այդ արյունոտ, ողբալի իրականությունից, խավարի և հուսահատության միջավայրից դուրս է գալիս այսպիսի մի եռանդոտ, գործունյա մարդ, կտրծքը լի բարի ցանկություններով, ազատական, բարեկարգիչ տենչերով:

Ջի պիտի մամոռտի նրա գերեզմանը: Որովհետև նա մի ամբողջ պատմական շրջան է ստեղծել... մեկը XVIII դարի հայ հոշակավոր գործիչներից, որոնց թիվը մեզանում, դժբախտաբար, շատ չի եղել»:

գրել է Արղությանի կենսագիր պատմաբան Լեոն¹:

«Մեծապես կողմնակից էր ռուսաց դեպի արևելք տարածման գաղափարին և դրա վրա էր դնում Հայաստանի ազատագրությունը»²:

Արղությանը ծնվել է 1743 թվականի մայիսի 23-ին Սանահին գյուղում, որը Արղությանների իշխանական տոհմի կալվածն է եղել Գուգարաց աշխարհում³: Արղությանը իրեն համարում էր «սերեալ ի յարմատոյ և ի շատաիղէ սուրբ Լուսաորչիւն մերոյ, յԱրշակունեաց Պահլաւունի»:

Արղությանի հայրը՝ Ծիոշ Բեկը, եղել է «Սանահինի կալվածատեր, վրաց արքունիքի պաշտոնյա⁴, մոր անունը՝ Քեթեվան»:

Ունեցել է երեք եղբայր և մի քույր:

Արղությանի մանկության և պատանեկու-

¹ Լեո, Հովսեփ կաթողիկոս Արղության, Թիֆլիս, 1902, «Յառաջաբան», և ապա էջ 228:

² Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, Երևան, 1946, էջ 725:

³ Առաքել Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հատոր երկրորդ, Երևան, 1964, էջ 92:

⁴ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմաշյան, Ազգապատում, հատոր Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 3202:

թյան մասին ստույգ տեղեկություններ չըկան, վկայում է մրա կենսագիր Լեոն:

Արդությանը իր նախնական կրթությունը ստացել է Սանահինի վանքում, ապա Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնում, աշակերտել է մե-

հույություն ու համակրանքը:

Արդությանը կուսակրոն քահանայության և եպիսկոպոսության եկեղեցական աստիճանները ստացել է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսից:

Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդության

ծագործ և ուսումնասեր Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին և մինչև մրա մահը անվերապահորեն վայելել է կաթողիկոսի վստա-

1769 թվականին, հազիվ 26 տարեկան խոստումնալից եկեղեցական, եպիսկոպոս է ձեռնադրվել, ապա «Տանկահայոց մեջ

Էջմիածնի շինությանց համար ժողովարարություն կատարեց և 1773 թվականին, միշտ Սիմեոն կաթողիկոսե, Ռուսաստանի առաջնորդ Առաքելեցալ⁵, արժանանալով նաև արքայության պատվին, իր արդյունավետ, եկեղեցաշեն, հայրենակներ գործունեության համար:

Հովսեփ արքեպ. Արղությանը 27 տարի մնաց Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդության մեջ, այդ թեմի վրա «Միմաս եպիսկոպոս Տիգրանյանի հաջորդության հետ, անոր գաղափարներն ալ ժառանգեց, հայկական վերակենդանության գաղափարը սկսավ մշակել, իրեն ծրագիրը հիմնելով ռուսական կայսրության վրա, որ ամեն միջոցներով կջանար դեպի հարավ ընդարձակել յուր տիրապետությունը»⁶:

Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդի այս պաշտոնավարությունից էլ սկսվում է Արղությանի բեղմնավոր աշխատանքը մեր ազգային-ազատագրական շարժման մեջ:

Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդական քաղաքն էր Աստրախանը: Այդ տարիներին «հարկավոր էր մի լավ հասկացող մարդ ունենալ Ռուսաստանում... Արղությանն հենց այդ մարդն էր... Նրա անխնայ ջանքերով Ռուսաստանի հայոց թեմը մեծացավ նորանոր գաղթականությունների միջոցով»⁷: «Ռուսական կառավարությունն ալ ամեն կերպով կքաջալերեր այդ գաղթականությունները»⁸, մանավանդ Ղրիմից, ընձեռելով բոլոր հնարավորությունները:

1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի ցարական հրովարտակով Ղրիմի հայ գաղթականներին տրվում է 12 հազար հեկտար հող Ռուստով քաղաքի մոտ: Հայ գաղթականները 10 տարի ժամանակով ազատվում են բոլոր հարկերից, իրավունք են ստանում պետական երաշխավորությամբ ազատ առևտուր անելու, եկեղեցի, դպրոց, մամուլ ունենալու և կառավարվելու սեփական դատարանով: Ահա այստեղ էլ Արղությանը ծավալում է առաջնորդական, վարչական մեծ գործունեություն: Նա հիմնում է Նոր Նախիջևան քաղաքը, քաղաքի մոտ՝ ս. Խաչ վանքը և հայկական հինգ գյուղեր: Ռուսաստանի «հարավային գավառներու (Ղրիմ) մեջ հայաբնակությանց փոփոխություններ՝ Սիմեոնը հորդորեցին այս կողմերն ալ Հովսեփին հանձնել»⁹:

⁵ Նույնը, էջ 3203:

⁶ Նույնը, էջ 3203:

⁷ Լեո, նույնը, էջ 40:

⁸ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 3204:

⁹ Նույնը, էջ 3205: Տես նաև Առաքել Առաքելյան, նույնը, էջ 98:

1779 թվականին Պետերբուրգում, Նևսկու անվան Առաքելի պողոտայի վրա, մեծահարուստ և հայրենասեր Հովհաննես Լազարյանի բարերարությամբ կառուցվում է տեղի հայոց առաջին եկեղեցին՝ ս. Կատարինե անունով:

Լազարյանի հրավերով¹⁰ հայոց եկեղեցու օծումը կատարում է 1780 թվականի հունվարի 13-ին Հովսեփ արքեպ. Արղությանը, որպես Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդի, հանդիսավոր, բացառիկ պայմաններում, ի ներկայության նաև ռուսական բարձրաստիճան հոգևորականների և պետական անձնավորությունների: Պետերբուրգում էլ սկսվում է Արղությանի հայրենասիրական-քաղաքական գործունեությունը:

Արղությանը՝ հայ ազատագրական շարժման մեծ երախտավորը

Երիտասարդ առաջնորդը կարողանում է իր «շուրջը բոլորել հայ գաղթականության գլխավորները, կոմս Պոտոմկինին անձնական բարեկամությունը շահիլ, անոր միջնորդությամբ արքունյաց հետ հարաբերություն ունենալ»¹¹: Պետերբուրգում Արղությանը հայոց եկեղեցու օծման առիթով կայսրուհուց ստանում է «զպանակ է և զխաչ պարանոցի յոյժ թանկագին» և մայիսի 9-ին արժանանում է կայսրուհու հետ տեսակցության և հաստատվում է նաև որպես Ղրիմի հայոց առաջնորդ:

Պետերբուրգում Արղությանի ամենամեծ խորհրդատուն և գործակիցն է հանդիսանում XVIII դարի վերջին 25-ամյակի մեր ազգային-ազատագրական շարժման ամենաչքի ընկնող գործիչներից մեկը՝ Հովհաննես Լազարյանը, որը որդու պես սիրում և գնահատում էր Արղությանին¹²:

«Հայց Արղությանը լոկ ուրիշների ցուցումները կատարող մի մեքենա չէր, ուներ իր սեփական ձեռներեցությունը, իր հալացքները: Վերին աստիճանի եռանդոտ, դյուրաշարժ, մանավանդ նվիրված իր եկեղեցու և հոտի բարեկեցության շահերին, նա գործում էր մեծ ոգևորությամբ, առաջ

¹⁰ Լազարյան տոհմի մասին տես Լեո, Հայոց պատմություն, հատոր երրորդ, Երևան, 1940, էջ 822: Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 3206: Առաքել Առաքելյան, նույնը, էջ 163—164: Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1975, էջ 712—718:

¹¹ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 3205:

¹² Նույնը, էջ 3205:

էր տաճում իր սեփական մտքերն ու ծրագրերը...» (Լեո, նույնը, էջ 823):

Իսկ Հովհաննէս Լազարյանը, «այդ պէրձ իշխանավորը», թե՛ն «մի խեղճ ու ցիրուցան ազգի զավակ... իր բարձր դիրքով, իր մեծ հարստությամբ աշխատում էր ամեն կերպ օգտակար լինել իր ազգակիցներին» (Լեո, նույնը):

Այսպիսով Պետերբուրգի հայ գաղութը դառնում էր հայ-ռուսական եկեղեցական և քաղաքական հարաբերությունների հիմնական կենտրոնը:

Արդությանը Պետերբուրգում Հովհաննէս Լազարյանի հետ համախորհուրդ մտածում են դիմել Եկատերինա Կայսրուհուն, հայ ազատագրական շարժման հաջողության համար, խնդրելով նրա օգնությունը: Պետերբուրգում Արդությանը «զաղերս մատուց ի ձեռն ազնի աղա Յովհաննէսին Եղիազարեանց ...»:

Ռուսական արքունիքը «մանրամասն հարց ու փորձ է» անում հայոց «երկրի կացության, Էջմիածնի Աթոռի վերաբերյալ և հուսադրում, որ հայոց իշխանությունը կնորոգվի», վկայում է այս առթիվ Արդությանը:

«Կայսրուհու համար Արդությանը ծառայում է որպէս լավագույն զենք Անդրկովկասի նվաճման քաղաքականության գործում: Այդ ասպարեզում Արդությանը ցուցաբերում է լիակատար հավատարմություն ռուսական արևելյան քաղաքականության և կարողություն այդ քաղաքականությունը կենսագործելու հարցում»¹³:

Արդությանը այդ հարցում որպէս հայրենասեր հոգևորական, սակայն, մտածում էր միայն թուրքական և պարսկական տիրապետության տակ տառապող հայության երկու հատվածների և Հայոց աշխարհի ազատագրության մասին:

«Արդությանը իր անձը նվիրել է հայ ժողովրդի դատի պաշտպանության:

Նա խորապէս համոզված է եղել, որ հայ ժողովրդի ազատագրումը կարող է իրականություն դառնալ միայն ռուս զենքի հաղթությամբ և ցարական կառավարության հզոր աջակցությամբ»¹⁴:

Պետերբուրգում այս ուղղությամբ սկսվում են հանդիպումներն ու խորհրդակցությունները 1780-ական թվականներին, հայերի կողմից Հովհաննէս Լազարյանի և Արդությանի, իսկ արքունիքի կողմից կոմս Պատյոմկինի, գեներալ, իշխան Սուվորո-

վի, իշխաններ Չուբով եղբայրների և ուրիշների միջև¹⁵:

Այս հանդիպումների ընթացքում Արդությանն ու Լազարյանը արքունիքից ստանում են «յուսադրություն յոյժ, որպէս թէ նորոգելոց իցեն ի մեզ իշխանութիւն ինչ»: Կոմս Պոտյոմկինի և գեներալ Սուվորովի հետ մի հանդիպման ժամանակ Արդությանն ու Լազարյանը «կհամարձակին թախանձել, նորոգել ի մեզ զմասնաւոր տերութիւն ի Մեծն Հայաստան ի քաղաքն Երևան», որին ի պատասխան Պոտյոմկինը պայման «կդնէ, որ Էջմիածնի կաթողիկոսը, քանիօք իշխանօք խնդիր ի գործ ածիցեն»¹⁶: Իսկ Սուվորովը հավաստիացնում է, թէ «կարելի է»:

Արդությանն ու Լազարյանը պաշտոնական սույն հանդիպումներին գնում էին նախապէս լիովին պատրաստված, «նրանք պատրաստել էին Հայաստանի քարտեզը, զեկուցումներ՝ հայերին և Անդրկովկասին վերաբերող զանազան հարցերի մասին» (Լեո, նույնը, էջ 876):

Հետագայում այս հանդիպումների և խորհրդակցությունների իբրև արդյունք մեզ հասել են «Հայ-ռուսական դաշինքի երկու նախագծեր», մին «ի կողմանէ հայոց», երկրորդը՝ «ի կողմանէ ռուսաց», իբրև վավերագիր, որոնք արտահայտում են XVIII դարի 80-ական թվականների հայ ժողովրդի և ազգային-ազատագրական շարժումով զբաղվող մեր քաղաքական գործիչների հայրենասիրական-քաղաքական տրամադրությունները, ինչպէս նաև ապագա Հայաստանի պետության անկախության և պետական սիստեմին նվիրված նրանց առաջարկները:

Դաշինքի այդ երկու նախագծերը, որոնք համարվում են «մի ամբողջություն» և երկուսն էլ ներկայացվել են հայերի անունից և երկուսն էլ գրվել են Արդությանի և Լազարյանի կողմից, ըստ Լեոյի¹⁷, «չափազանց կարևոր են մեզ համար, քանի որ պարունակում են հայ քաղաքական մտքի մի ամբողջական կառուցվածք, որ ցույց է տալիս, թե ինչ գաղափարներ ունեին այն ժամանակվա հայ գործիչները, քաղաքական ինչ ձևերով էին ոգևորվում և ինչպէս էին ներկայացվում իրենց վերահորոգված ու ազատված հայրենիքի կերպարնաբեր»¹⁸:

¹⁵ Լեո, նույնը, էջ 822—823:

¹⁶ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 8207:

¹⁷ Լեո, նույնը, էջ 821:

¹⁸ Նույնը, էջ 826:

¹³ Առաքել Առաքելյան, նույնը, էջ 93:

¹⁴ Նույնը, էջ 94:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ԵՐԿՈՒՆԻՍԱԳԾԵՐԸ

Առաջինը կազմել է 1783 թվականին Հովսեփ արքեպ. Արղությանը¹⁹, Պետերբուրգում Հովհաննես Լազարյանի հետ:

Հայ-ռուսական դաշինքի մի տարբերակը, սակայն կազմվել է 1779 թվականին Մադրասում, Արղությանի ու Լազարյանի թեմադրությանը Ծախամիր Ծախամիրյանի կողմից, ըստ պատմական վերջին ուսումնասիրությունների: Այդ նախագիծը Հովսեփ արքեպ. Արղությանի և Հովհաննես Լազարյանի կողմից ներկայացվել է կայսրուհուն ուղարկելով թարգմանությամբ, բայց արքունիքի կողմից չի ընդունվել իր «հանրապետական դեմոկրատական» բովանդակության պատճառով, որով Արղությանն ու Լազարյանը «հաշվի առնելով ցարիզմի քաղաքական և տնտեսական պահանջները՝ ստիպված պատրաստել են մի նոր նախագիծ՝ համաձայն ռուսական կառավարության միասնական ըմբռնումների և գաղափարախոսության:

1782 թվականի նախագիծը, որը կոչվում էր «Հյուսիսային ծրագիր», կրում է Հովսեփ արքեպ. Արղությանի անունը: Այն կազմվել է կայսրուհու գիտությանը և Պոտոմկինի թեմադրությանը: «Հովսեփ արքեպ. Արղությանը նշել էր Ռուսաստանի հովանու ներքո հայկական պետության ապագա կառուցվածքի կոնկրետ պլանը» (Գ. Ա. Գալոյան, Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Երևան, 1978, էջ 130): Այդ նախագիծը բաղկանում է 18 հոդվածներից և ունի հետևյալ վերնագիրը.

«ԿԵՐՊ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ Ի ՄԷՋ ԵՐԿՈՒՆ ԱՃԳԱՑ՝ ՌՈՒՍԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ Ի ԿՈՂՄԱՆԷ ՀԱՅՈՑ»:

Ստորև ներկայացվում է Արղությանի նախագիծը.

Յօդուած Ա) Նախքան զամենայն հաստատել զսեփական միաբանությունն ի մէջ երկուց ազգացս՝ ըստ այնմ «Դուք ամենեքին եղբարք էք» որք ի մէջ իրեանց չունիցին ամենևին խորությունն օրինաց ոչ Ռուսաց առ հաւատս և չեկեղեցիս մեր, և ոչ մեր առ նոսա, «զի ի Բրիտոս ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հաւատ սիրով յաշորդեալ» (Գաղատացոց 7 գլուխ 6 համար), այլ համարել զմիմեանս միոյ և նոյնոյ հաւատոյ և

եկեղեցոյ ճմունդ հիմնեալ ի վերայ Փրկչական Բանի թէ «այսու ծանցես զձեզ թէ մի աշակերտ էք, թէ զմիմեանս սիրիցես»: Վասն որոյ և համարձակեալ և մոտ առնել չեկեղեցիս իրերաց, որպէս զի մի մնացել նիւթ խոտկութեան վասնզի միապէս դասանիմք զպաշտելի սուրբ Երրորդութիւն և Մարդեղութիւն Բանին Աստուծոյ՝ Աստուած և մարդ կատարեալ, և վասն մեր չարչարեալ, զոր ի Հաւատամքի պաշտից և ի նոցանէ և ի մէջ որ հիմն քրիստոնէական ազգաց են ի վերայ կարծեցեալ դատողութեան մարդկան:

Բ) Չհետեալս դատողութեան յիրաքանչիւր ազգացս չընկալնով ի հաղորդութիւն իբր զպոտորիչս և զխոտարարս սիրոյ և խաղաղութեան:

Գ) Ի հաւատս զայ ոմանց տանկաց և հեթանոսաց, որ ազգի կրօն կամիցին ըմբռնել նա նովս մկրտել, թարց զայթակրութեան արգելման լիցին ըստ հաճոյից նոցա որպէս մի և նոյն քրիստոնէական օրինաց պաշտօնէի:

Դ) Կապակցութիւն երկուց թագաւորութեանց մեծ դաշամբ յստեանականաւ:

Ե) Ի ինիցին ի Հայաստան չափաւոր զօրք ուսաց երանալս միակ յազգին պահպանութիւն և երկիւղի այլ թագաւորաց՝ պարսից և օսմանցոց և ի ժառանգաց թագաւորութեան մինն դնիցի ի դրունս Կայսեր:

Ձ) Հայաստանութիւն մեր այնպէս եղիցի որպէս լինիր երբեմն Յունաց և Պարսից տաղով ի յարքունիս հարկացն և ի հանքաց ոսկւոյ և արծաթոյ, և ի ժամանակի պատերազմի յօգնութիւն միմեանց հասանեն որքան և հարկն պահանջեսցէ:

Է) Մինչ ամենաողորմած և օգոստոսափառ Կայսերութիւն կամի օգնութիւն առնել տարաբախտ աշխարհի մերոյ և կործանեալ թագն նորոգել, ընտրութիւն թագաւորին մերոյ կախեալ լինիցի ի կամաց նորս միայն, եթէ յազգէ մերմէ և եթէ դրան իւրոյ հաւատարմաց:

Ը) Որ ոք թագաւոր կացուցի լինիցի հաւոց օրինօք և ի Վաղարշապատ թագաւորական քաղաքն, ի սուրբ Էջմիածին օճանցիցի որպէս նախնի թագաւորքն մեր:

Թ) Զթագաւորական քաղաքն պատրաստեալ ի Վաղարշապատ կամ յԱնի թագաւորական քաղաքն կամ յայլ պատշաճաւոր տեղի յԱյրարատ գաւառի:

Ժ) Սահմանեալ կառաւորն (օրտն նշան) լինի տապան Նոյի, և լենտն երեք գոյն՝ կարմիր, կանաչ և կապոյտ ըստ գունոյն աղեղան որ զկնի ջրհեղեղին տուաւ Աստուած Նոյի ի նշան հաշտութեան:

ԺԱ) Եթէ հաւատատեսցի և այլ կառաւոր լինիցի յանուն սուրբ Լուսաւորչին օրտն

¹⁹ Աստուծոյ Մնացականքան, 18-րդ դարում գերվան հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջ, Երևան, «Հանքեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 144:

պատկեր նորա և լեմոն որպէս հաճոյ լինիցի:

ԺԲ) Հաստատեցի և առաջին նշան մեր դաստատակի Քրիստոսի, զոր և առաքեաց առ Աբգար թագաւորն մեր. տացի այն յաղթանակողացն միայն կարմիր լեմոնի:

ԺԳ) Յարմարեցի կնիք թագաւորական ըստ սովորութեան առաջնոց թագաւորացն մերոց Արշակունեաց արծիւն միագլխի, որ նախքան զքրիստոնէութիւնն, գտն ի ժամանակի քրիստոնէութեան և երկու առիծն ի փոքր Հայաստան և նոքօք զարդարեցին հանդերձք թագաւորաց մերոց դրօշակքն և դրամքն:

ԺԴ) Յազգէ առաջնոյ նախարարացն մերոց և իշխանաց յայտնեցի որ որքան հայրենիք ունեցեալ իցէ որ վկայութեամբ հաստատեցէ վերադարձուցեալ եղիցի առ նա և պատիւ նախագահութեան ազգին պահպանեցի:

ԺԵ) Ի նորոգել իշխանութեան մերոյ մի՛ լինիցին ծառայք իշխանաց (ստրուկք) որք կարիցեն զմի մի վաճառել ի՛ նոցանէ, այլ լինիցին այնպէս որպէս յառաջ եղեալ են ի ժամանակս թագաւորաց մերոց և Օսմանցոց և Պարսից, որք թագաւորին միայն են ծառայք, և երբ թագաւորն կամիցի ուրուք իշխանի շնորհք ինչ առնել զգիտ ինչ, բնակչացն շնորհեցէ նմա, բայց շնորհընկալ իշխանն կարող է զգիտն ընդ բնակչօք ի միասին ծախել, և ոչ թէ բնակիչսն, այլ գիտն ընդ մէջոյն, այսինքն ընդ հողոյն և քոյոյն, զոր գործեն մարդիկք: Յոյնք յոր ժամ տիրեցին մեզ զկնի աւելման թագաւորութեան Արշակունեաց՝ կամեցաւ զմեզ սեփական ծառայ իշխանաց իրեանց առնել, ուստի ազօ մեր ոչ հաճեցաւ առ նոսա, այլ մտին ընդ իշխանութեամբ Բաղդատու խալիֆային զի ազատ մնացեն:

ԺԶ) Յաղագս վաճառականութեան սահմանեցին օրէնք ի մէջ երկուց թագաւորաց և յատկացուցի մաքս իրաքանչիւր վաճառելի իրաց և տացի մեզ նաւահանգիստ ի Կառպիական ծովուն:

ԺԷ) Փախուցեալ զհնուորաց և հպատակաց սահմանել օրէնք, և վասն որպիսաբար ընդունելոյ և ոռոսաց իշխանս, զազնիս և զպատուաւոր անձինս ազգի մերում:

ԺԸ) Ընտրութիւն Հայրապետին մերոյ լինիցի յառաջարկութեամբ թագաւորին մերոյ, որպէս յայնմ ընտրի ի բոլոր ազգէն: Որովհետև պայծառափայլ Գրիգոր Ալեքսանդրովիչ Պօտեմկինն ի յատուկ խնամակալ ազգի մերում, որ ըստ հաճութեան ամենողորմ կայսերութիւնն է կառավարիչ գործու յայսմիկ և ազգի մերում յատուկ խնամակալ և քարեքար, զոր ինչ նա տնօրինեցէ, զի շնորհ ողորմութեան մարդասէր

Կայսերութիւնն, նորին միջնորդութեամբ յառաջանայ որպէս յաթոռոյ Աստուածութեան ի հրեշտակաց առ մարդիկ:

Արդութեանի նախագիծը կայսրութիւնն է ներկայացրել կոմս Պոտյոմկինը՝ որպէս հայ ժողովրդի «խնամակալ և քարեքար» խնդրելով միաժամանակ այդ նախագծի համաձայն իրեն նշանակել «հայոց թագաւոր»:

Երկրորդ պայմանագիրը, որ իբր թէ Եկատերինա կայսրուհու հրամանով գրվում է ոռոսական կողմից և հանձնվում՝ Արդութեանին և Հովհաննես Լազարյանին, բաղկանում է 20 հոդվածներից:

Ըստ Լեոյի այս երկու վավերագրերը, ինչպէս նշվեց, մի ամբողջություն են կազմում և երկուսն էլ ներկայացվել են հայերի կողմից և երկուսն էլ գրվել են Հովսէփ Արդութեանի և Հովհաննես Լազարյանի կողմից²⁰:

Իսկ բազմավաստակ բանասէր Թադեոս Ավդալբեկյանը դեռևս 1922 թվականին հաստատում էր «դիպուկ փաստարկումներով, որ ոռոսական կողմին վերագրված նախագիծը ո՛չ ոռոսներն են գրել և ո՛չ էլ Հովսէփ Արդութեանն ու Հովհաննես Լազարյանը, այլ Թահմաթիր Թահմաթիրյանը և նրա ընկերները»²¹:

Երկրորդ պայմանագիրը, որը կոչվում է նաև «Հարավային ծրագիր», բաղկանում էր 20 հոդվածներից, ըստ հետևյալի.

Ա) Նախարարութիւն Հայաստանեայց լիցի հրովարտակալ՝ ի տանէ հայոց ըստ օրինացն Հայաստանեայց:

Բ) Նախարարն Հայոց լիցի ի բուն ազգէն ի ժառանգութենէ Հայոց և դասնութիւն Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցոյ:

Գ) Ի զօրաց կայսերութեան 2000 ձիաւորք, 2000 հետևակք և 2000 ուժքաձիգք (թնդանդաձիգ) ըստ կարգի պետօք թօփխանայիւք, ճէպխանայիւք և կերակրովք, և այլ ամենայն հարկաւոր գործովք և պիտոյիւք, քսան ամ ժամանակօք կայսերական ծախիւք կալով մնացեն յերեսս երկրին Հայաստանեայց վասն պահպանութեան երկրին և ազգին Հայոց:

Դ) Ամենայն ամրոցք և պատրաստութիւնք զհնուց լինիցին ի ներքոյ հրամանի սպարապետին ոռոսաց, մինչև ելանել նոցա ի Հայաստան աշխարհէ:

Ե) Ի տանէն հայոց հատուցումն լինի կայսերութեան վասն ծախուց 6000 զհնուորաց և պետաց ոռոսաց իրաքանչիւր տարւոյ 60.000 թուման յուրոց 30.000 լիցի ոսկի

²⁰ Լեո, նույնը, էջ 826:

²¹ Ասատուր Մնացականյան, նույնը, էջ 144:

և արծաթ իսկ, մնացեալ 30.000՝ հաց, միս և գինի:

Զ) Վերոյիշեալ 6000 զօրքն ոռոսաց անդրէն դառնան առ կայսերութիւն իրեանց այսպիսի կերպիւ. 2000 զօրքն յետ տասն ամաց, 2000 հնգետասաներորդ տարին և 2000 քսաներորդ տարին և իւրաքանչիւր ի վերոյիշեալ ժամանակաց ելանողքն լիցին չափաւորութեամբ իւրաքանչիւր պաշտօնի զինուորաց, և նմանապէս պակասեցի ի տանէն Հայոց հատուցումն վասն ծախսոց անցին իւրաքանչիւր ելանողաց 2000 զօրաց 20.000 թուման տարեկան:

Է) Ի լրանալ քսան ամի վերոյիշեալ հատուցումն ի տանէն հայոց մեծի կայսերութեան, եթէ զբոլորն ոչ լինիցի արարեալ, որ ինչ լինի մնացեալն, այն պարտք լիցի անժխտելի ի վերայ տան հայոց: Զի հատուցէ զանձարանի կայսեր տասն և վեց տարի ժամանակաւ իւրաքանչիւր տարւոյն այն պարտք ի տասն բաժնէն մեկն առանց շահի:

Ը) Ի տանէն հայոց իւրաքանչիւր տարւոյ մի անգամ ընծայեցուցեալ լինի կայսեր Ռուսաց և ի նշան հնազանդութեան քսան մտալ գուտ ոսկի, երեք ձի, և վեց խոյ:

Թ) Տունն հայոց ծանիցէ զկայսերութիւն Ռուսաց զիւր ազատիչ ի գերութենէ կալով մնացէ քարեկամ ընդ քարեկամս, և թըշնամի ընդ թշնամիս կայսեր և մեծ կայսրն սիրեացէ զքարեկամս և առեացէ զթշնամիս հայոց:

Ժ) Եթէ հրաման ի կայսերութեան ելանէ ընդունել ի տանէն հայոց զզինուորս տունն հայոց պարտական լիցի տալ մինչև ց6000 զօրս և մինչոյն կերպիւ ստանալ ծախս անոց ի կայսերութենէ, որպէս կայսերութիւն հայոց զիարդ ի վերն ի հինգերորդ պայմանին գրեալ է:

ԺԱ) Ամենայն ոք թէ կարգաւոր և թէ զինուոր որ ընդ հաւանութեամբ կայսեր և պարտաւոր լիցի ի մէջ աշխարհի ազգի Հայոց, սոյնպէս զկարգաւորս և զզինուորս, որ յազգէն հայոց լիցի պատուելի ի մէջ ազգին Ռուսաց որպէս զազգս իրեանց:

ԺԲ) Զկերպ Աստուածապաշտութեան Ռուսաց պատուեցեն Հայք և Հայք պաշտեցեն զամենայն ըստ սովորութեան իրեանց լեկեղեցոյ, և զնոյն պատուեցեն Ռուսք:

ԺԳ) Ընդարձակապէս մտցեն և ելցեն ամենայն արհեստաւորք և վաճառականք յաշխարհի: Ռուսաց, որ և իցէ ամենայն ձեռագործք աշխարհին հայոց հատուցանելով զհարկն, զմաքսն և ըստ սովորութեան և կերպի կառավարութեան ազգին հայոց նմանապէս և հայք մտցեն և ելցեն աներկիւղ և անկասկած յաշխարհն Ռուսաց, և

ինչևիցէ ձեռագործք հատուցանելով զհարկն, զմաքսն և ըստ սովորութեան և կերպի կառավարութեան ազգին Ռուսաց:

ԺԴ) Քրեական մեղապարտք, փախստականք եթէ ի Ռուսաց աշխարհն հայոց և ի հայոց յաշխարհն Ռուսաց ընկալնուն պահպանութիւն միայն կենաց. բայց զրկեալքն ի պատուոյ և զոր ինչ իցէ, կամ փախստական եթէ լինիցի պարտաւոր ոսկոյ, և եթէ հայոց, պարտ է նմա դառնել ըստ օրինաց աշխարհին, յորում գտանիցի անձն նորա, և փախստականն իցէ եկեղեցական պարտ իցէ դարձուցանել զնա առ առաջնորդն իւր:

ԺԵ) Տունն հայոց կառավարեացէ զազգ իւր և աշխարհն ըստ օրինի հայոց և զոր ինչ աւելին յայնմանէ դիպուած և կառավարեցին և հաստատութեան նոյնոյ օրինաց:

ԺԶ) Կայսերութիւն Ռուսաց ծանիցէ զտունն հայոց իբրև զթագաւոր Հայաստանայց, և որոց զդեպքանն մեծ, բերան հայոց, որ նստիցի ի Պետերբուրգ:

ԺԷ) Որովհետև երկրակցութիւնք և ազգաբնակչութիւնք հայոց, Աղուանից և Վրաց, ի հնոյ ժամանակէ իբրև զմի են, որ և այժմոյս սիրելի են միմեանց, վասնորոյ ի հարկաւոր ժամանակի տալով հայոց 6000 զօրս Ռուսաց, ունիցին ևս ազատութիւն օգնական լինելոյ Աղուանից և Վրաց որքան կարող լինիցին:

ԺԸ) Վասն հատուցումն լինելոյ զտարեկան ծախսոց 6000 զօրաց կայսեր գրաւ լիցի չորսն ի տասն մասնէ բոլոր եկամտից Հայաստան աշխարհին, այսպէս տասնէն զչորս մասն Հայրապետին հայոց վասն ծախսոց կրօնաւորաց տնանկաց, աղքատաց և նորոգութեան վանքօրէից և այլոց պիտոյից, իսկ մասն գանձարանին ընդհանուր տանն հայոց:

ԺԹ) Հատուցմունք որ ի վերայ պարտին լինի ի չորս եղանակս տարւոյն, այսինքն նախ՝ ի Մարտի 20-րդ, Յունիսի 20-րդ, Սեպտեմբերի 20-րդ և չորրորդ Դեկտեմբերի 20:

Ի) Եթէ հանդիպեցի ինչ սխալանք, յանդիմանութիւնք կամ զանազանութիւնք ի մէջ երկուց ազգաց տէրութեանց՝ Ռուսաց և Հայոց, առ որս խոտովութիւնք բոլորովիմբ արգելեալ է և վրէժխնդրութիւնք փակեալ, պարտ լիցի երկուց կողմանց զգանգաւորս և զպատասխանիս իրեանց ընծայել առ ի սպաս ամենայն փառաց արժանի կայսերն Հոռվմայ, այսինքն Գերմանիոյ. և ի վերայ որոց ի նմանէ լեալ վճիռն լիցի երկու կողմանց արդարութեան. արդ եթէ հաճոյ թուեցի կամաց Հայրապետին և իշխանաց և տանուտերանց հայոց յայնմանէ տպեցի

200 հատ լամի տեսան 1779»։ Թարգմանեաց դաշանց բանս ի դաշանց մատենէ ուսաց 1786 ամի ի Պետերբուրգ Եղիազար Ծամիրեան Նոր Զուղայեցի։

Այս երկու դաշնադրությանց առիթով Լեոն անում է հետևյալ խորհրդածությունը.

«Ռուսաստանը խոստումներ տվել է. քայց դաշնադրության հասցնելու միամտություն երբեք ցույց չի տվել»²²։

Հայ-ռուսական դաշինքի այս երկու մասնագծերը մնացին թղթի վրա, «օդի մեջ կախված, և տեղ գրավել զաղափարների պատմության մեջ առանց երբեք իրական վավերագրի արժեք ունենալու»²³։

1786 թվականին Արդությանը, որը սերտ մամուլագրական կապի մեջ էր հնդկահայ մեծահարուստ Ծահափիր Ծահափրյանի հետ, այս մասին գրում էր նրան, որ ռուսաց կողմը մերժում է որևէ դաշնագիր կնքել հայերի հետ.

«Մինչ մեք զքան գլուխս դաշանց շտաշադրութեանս արարաք և թարգմանեալ ետուք ի ցոյցս, այժմ պատասխանիցին թէ թագաւորք ընդ թագաւորաց կարեն դնել դաշինս. ազգի ձերում ո՛վ է թագաւորն որ համարձակիցի զդաշն խնդրել... և այսպէս մնա բանն անկատար»²⁴ (ընդգծումը՝ Ա. Հ.)։

Հայ-ռուսական հարաբերությունները շարունակվում են, Արդությանի միջնորդությամբ, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի հաշորդ. **Ղուկաս Կարնեցու** (1780—1799) օրոք, ռուսաց արքունիքի, պետական ու եկեղեցական բարձրաստիճան անձնավորությունների հետ։

Ղուկաս կաթողիկոսը ևս քաջալերում և հովանավորում էր Արդությանի գործունեությունը։ «Ղուկաս կաթողիկոս ինքն ալ յոր աչքերը դեպի հուսիս կդարձներ»²⁵։

1782 թվականի աշնանը Մայր Աթոռ է այցելում, պետական կարևոր հանձնարարությամբ, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Հակոբ Ռայնեզը և Ղուկաս կաթողիկոսին է հանձնում Պոտյոմկինի մասնավոր մամուլը՝ ընծաների հետ միասին, ինչպես նաև Արդությանի և Լազարյանի մամուլ-

ները «Հայկական հարցի» ընթացքի մասին։

Հայոց կաթողիկոսի և ռուսական արքունիքի բարձրաստիճան ներկայացուցիչների միջև տեղի են ունենում կարևոր հանդիպումներ և խորհրդակցություններ հայկական հարցի վերաբերյալ։ Տրվում են մեծ խոստումներ, թե «հայ ժողովրդին ճշող զագրելի լուծը ծանր է և չար, և թե այն կխորտակվի կայսրուհու միջոցով, որի մեծ և մարդասեր սիրտը պաշտպանելու է ճրճված Հայաստանը և վերականգնելու՝ այս հոշակավոր ժողովուրդը»։

Ղուկաս կաթողիկոսը մամուլներ էր գրում արքունիք, աղոթում ռուսաց զենքի հաջողության համար և կայսրուհուն անվանում՝ «մերոյ խաչապակ և գթառատ մեծ մայր»²⁶։

Ղուկաս կաթողիկոսը հավաստում է, որ Արդությանն ու Լազարյանը ռուսական արքունիքի հետ բանակցություններ են վարում հայկական հարցի մասին, ի՞ր թելադրությամբ և հովանավորությամբ։

Պատրաստվում էր ռուսական արշավանքը դեպի Անդրկովկաս։ Արքունիքը հուսադրում էր Ղարաբաղի հայությանն ու մեկիքներին, որոնք ապրում էին խանդավառ ու հուսալից օրեր։

Գանձասարում 1783 թվականի մարտ ամսին գումարվում է գաղտնի ժողով, որին մասնակցում են Հովհաննես կաթողիկոսը Գանձասարի իր վեց եպիսկոպոսներով և վեց մելիքներով և աղերսագիր են ուղարկում կայսրուհուն, «որի մեջ խնդրում էին փութացնել ազատարար արշավանքը։ Ղուկաս կաթողիկոսն էլ իր ստորագրությունն է դնում աղերսագրի տակ» (Լեո, նույնը, էջ 843)։ Բոլոր դիմումները Արդությանի միջոցով էին լինում... վճռված էր Ղարաբաղից կազմել մի հայկական իշխանություն²⁷։ Այս մասին կոմս Պոտյոմկինը զեկուցում է կայսրուհուն. «այսպիսով կվերանորոգվի մի քրիստոնեական պետություն՝ համաձայն ձեր կայսերական մեծության խոստումների, որոնք իմ միջոցով հաղորդված են հայոց մելիքներին»²⁸։

Ռուսական արշավանքը դեպի Անդրկովկաս, սակայն զանազան պատճառներով հետաձգվում է։ Անդրկովկասում քաղաքական հանգամանքները փոփոխվում են։ Սակայն. Արդությանը «հավատքով և նորակնկալություններով» լցված շարունակում էր «վերին աստիճանի իր եռանդուն գոր-

²² Լեո, նույնը, էջ 826։

²³ Նույնը, էջ 826։ Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, նույնը, էջ 718։

²⁴ Նամակագրությունը Յովսէփ արքեպ. Արդությանի, կենսագրություն, էջմիածնի մատենադարան, թիվ 274, ինչպես հաստատում է Լեոն, նույնը, էջ 826։

²⁵ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 3221։

²⁶ Լեո, նույնը, էջ 842։

²⁷ Նույնը, էջ 837—838։

²⁸ Նույնը, էջ 838։

ծուռեցությունը²⁹, թեև 1785-ի վերջերին ևս Շ. Ծախաբյանին՝ Մադրաս գրում էր. «Անբախտ ազգի մերոյ բանն մնայ տակաւին անկատար... Աստուած եղիցի օգնական բանից ազգին մերոյ տառապելոց»...

1784 թվականի սեպտեմբերին Արդուսյանը կոմս Պոտյոմկինին գրում էր. «Նրանց (հայերին) ազատություն պատճառեցեք, ...եղեք պատճառ որ մեծ կայսրուհու սրբազնագույն պատկերը դրոշմվի Արարատի սրտում իբրև հուշարձան ամբողջ աշխարհի համար և թող անդադար բարբառեն բոլոր ազգերը, թե սա է հայերի փրկիչը...»³⁰:

1796 թվականին ի վերջո սկսվում է ռուսական արշավանքը դեպի Անդրկովկաս: Արդուսյանը արշավող բանակի մեջ էր, այն հույսով, թե «այս անգամ արդեն կիրականանա, գոնե, Արևելյան Հայաստանի ազատագրությունը և կվերականգնվի հայկական պետությունը»³¹:

«1796 թվականի նոյեմբերին մահացավ Եկատերինա Երկրորդը, և գահ բարձրացավ Պավել Առաջինը, ...որ հրամայեց դադարեցնել ռուսական զորքերի առաջխաղացումը և ետ վերադառնալ Կովկաս»³²:

Պավել Առաջինի օրով էլ Արդուսյանը շարունակում էր «մեծ ծառայություններ մատուցել իր ազգին»: Ստեղծված այս իրադրության մեջ աշխուժացան պարսիկ խաները, և մանավանդ Աղա Մահմեդ խանը: Նոր արշավանքներ կազմակերպեցին դեպի Անդրկովկաս և «փաստորեն վերականգնեցին պարսկական կենտրոնական իշխանության տիրապետությունը Անդրկովկասի խանությունների վրա...

Անդրկովկասի վիճակը շարունակեց մնալ անփոփոխ մինչև 19-րդ դ. սկիզբը, երբ Ռուսաստանը վճռականորեն ձեռնամուխ եղավ այդ երկրամասը իրեն միացնելու գործին»³³:

1799 թվականի դեկտեմբերի 28-ին մահանում էր Դուկաս կաթողիկոսը: 1800 թվականի անդրիլին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդուսյանն ընտրվում էր կաթողիկոս: Պետերբուրգ, Մոսկվա, Նոր Նախիջևան և ապա Աստրախան, Դելլար, Մոզդոկ այցելելուց հետո, ևս 1801 թվականի փետրվարին ժամանում էր Թիֆլիս «արտակարգ փառավորությամբ և հանդիսական

ցույցերով և շքեղ հանդիսավեճությամբ»³⁴:

Արդուսյանը մարտի 9-ին հանկարծամահ է լինում Թիֆլիսում, 58 տարեկան հասակում, թեև «տկարացած և վատացած կազմ չունեի, տարիքով առույգ և մարմնով առողջ, կրնար իրեն երկարատև պաշտոնավարություն ալ խոստանալ, և հավանաբար նշանավոր և արդյունավոր գործունեություն ալ ունենալ, որուն երաշխավորություն կրնար ընծայել՝ Ռուսաստանի առաջնորդության 29 տարիներու մեջ ցուցած արդյունավորությունը: Նա իրեն համար ազդեցիկ դիրք մը կազմած էր, պաշտոնական և արքունական շրջանակներու մեջ բարձր տեղ մը գրաված, անձամբ և ընտանոցը հառաջապահ ազնվականության բարձրացած, հայության և հայաբնակության համար երախտիքներ ընծայած, եկեղեցիներ և վանքեր, և նույն իսկ նոր հայաքաղաքներ հաստատած, մեծ քախտի և մեծ հարստության տիրացած, և անոնցմով օգտակար և բարեգործ ձեռնարկներ կատարած. մեկ խոսքով հասարակ դասակարգի վեր անձնավորություն մը դարձած էր, թե ձիրքերու և թե արդյունքներու տեսակետներ»³⁵:

Արդուսյանը թեև ընտրյալ կաթողիկոս, բայց կանոնական տեսակետից չի անցել կաթողիկոսական գավազանագրքի մեջ, որովհետև ինչպես Օրմանյան սրբազանը նշում է, «ընտրյալը օծյալ մը չէ և օծյալ չեղողը կաթողիկոս չէ, այս է մեր եկեղեցական կանոնը և Մաշտոցին կարգադրությունը»³⁶: «Լոկ անվամբ միայն կոչվեց կաթողիկոս Հայոց»³⁷ (ընդգծումը՝ Ա. Հ.):

Այս հանգամանքը պատճառ չի եղել սակայն, որ Լեոն մի առանձին ուսումնասիրություն հրատարակի «Հովսեփ կաթողիկոս Արդուսյան» վերնագրով (Թիֆլիս, 1902):

Սույն հոդվածի նպատակից դուրս է խոսել Հովսեփի արքեպ. Արդուսյանի մատենագրական, վարչական-առաջնորդական և հրատարակչական գործունեության վրա:

Սակայն «Արդուսյանի գործունեության մեջ նշանակալից տեղ է գրավում գրագրությունը, սփյուռքում մի անկյուն չէր մնացել, որտեղ հայեր ապրելիս լինեին և Արդուսյանը նրանց հետ գրագրության մեջ մտած չլիներ»³⁸:

³⁴ Մադաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 3268:

³⁵ Նույնը, էջ 3276:

³⁶ Նույնը, էջ 3278:

³⁷ Հր. Աճառյան, նույնը, էջ 700:

³⁸ Մեմարանական, Հովսեփ Արդուսյան, «Էջմիածին» ամսագիր, 1949, հունվար-փետրվար, էջ 49: Տես նաև Գևորգյան Պարզև վարդապետ, Հովսեփ

²⁹ Նույնը, էջ 849:

³⁰ Նույնը, էջ 849:

³¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1975, էջ 721:

³² Նույնը, էջ 721:

³³ Նույնը, էջ 721:

«Հովսեփ կաթողիկոսի մասին գրավոր հիշատակարաններ շատ կան... բայց պետք է խոստովանել, որ այդ տպագրական աղբյուրները շատ քիչ են այդ նշանավոր հայի ամբողջ պատկերը նկարելու համար: Պաշտոնական, չոր ու ցամաք, միակողմանի են հրապարակում եղած տեղեկությունները: Արդյությանին մենք դեռ չենք ճանաչում: Եվ կճանաչենք միայն այն ժամանակ, երբ կհրատարակվեն նրա բոլոր գրագրությունները»³⁹:

Արդյությանին աճյունը Թիֆլիսից փոխադրվում է Մայր Աթոռ և մարտի 9-ին ամփոփվում է, ըստ իր ցանկության, իր մեծ ուսուցչի և վարդապետի՝ Սիմեոն Երևանցու շիրմի կողքին, ս. Գայանե վանքի կաթողիկոսական հանգստարանում, վանքի արևմտյան գավթի հարավային կողմում:

Արդյությանին տապանաքարի վրա կա նետույալ արձանագրությունը.

«Արդյութեան քաջ արհիմ,
Տէր Յովսեփ պանծալին.
Կայսրընտիր արժանին.

արքեպիսկոպոս Արդյությանին երկու մամակները, «Էջմիածին» ամսագիր, 1962, № 1, էջ 32—39, Նորահայտ վավերագրեր Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի և ուսաց արքունիքի փոխարարությունների մասին, «Էջմիածին» ամսագիր, 1970, № 4, էջ 26—32:

³⁹ Լեո, Յովսեփ կաթողիկոս Արդյութեան, Թիֆլիս, 1902, «Յառաջաբան»:

Մեծ գահիս Միածնին,
Այլ տապար ժանտ մահուն,
Ի սա իսկ հար իսկոյն.
Որոյ կամք կալ յաթոռ,
Եմոտ աստ ի քուն խոր:
1801, յ-9 մարտի»:

Ահա այսպես է վերջանում ԺԸ դարի Մայր Աթոռի մեծավաստակ միաբանի և մեր ազգային-ազատագրական շարժման խանդավառ գործչի կյանքը:

«Բազմակողմանի, զարմանալի եռանդուն էր այս հոգևորականի երկարատև գործունեությունը: Նա մի հասարակ առաջնորդ չէր, լոկ եկեղեցական գործերով հետաքրքրվող, այլ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչ:

ԺԸ դարում մենք ունեինք մի քանի հոգևորական քաղաքագետներ, այսպես են՝ Օրիի ընկեր Մինաս վարդապետը և Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը: Սակայն Հովսեփ Արդյությանը այս երկուսից էլ շատ նշանավոր հանդիսացավ, և եթե կան մեր հոգևորականության մեջ այնպիսի քաղաքագետներ, որոնք կարող են Արդյությանին արժանավոր դասակիցները հանդիսանալ, դրանք միայն երկու հոգի են, ԺԹ դարում՝ Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսը և Ներսես Վարժապետյան պատրիարքը»⁴⁰:

(Շարունակելի)

⁴⁰ Նույնը, էջ 18: